

КРИЗОВА СІМ'Я ЯК ПРИКЛАД СОЦІАЛЬНО ВРАЗЛИВОЇ КАТЕГОРІЇ НАСЕЛЕННЯ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ

У статті досліджено функції та дисфункції сім'ї, тобто ті фактори, які сприяють позитивному функціонуванню сім'ї (функції), а також фактори, що можуть призвести до руйнування традиційного устрою сім'ї та до її деградації (дисфункції). Кризова сім'я є потенційним клієнтом відділів соціальної роботи. Тому соціологічний аналіз та долучення соціологів до розробки концепції соціальної політики послугує фактором регулювання шлюбно-сімейних відносин і вивчення шляхів подолання кризового стану деяких сімей.

Ключові слова: сім'я, родина, кризова сім'я, соціальні проблеми, сімейні конфлікти, кризові явища, шлюб, розлучення.

Говорячи про кризу сім'ї, матимемо на увазі дисфункційні прояви в її життєдіяльності. Аналіз життєдіяльності сучасної сім'ї реалізуються через дослідження функцій сучасної сім'ї. Групування функцій сучасної сім'ї дозволяє виокремити наступні «сфери діяльності сім'ї» або ж ролі: 1) репродуктивна (кількісне відтворення населення); 2) виховна, соціалізація (якісне відтворення); 3) економічна, матеріальний добробут, життєзабезпечення членів сім'ї.

Мета цього дослідження полягає у вивченні дисфункцій у процесі життєдіяльності української сім'ї та аналізі можливих причин порушення її функціональних характеристик.

Вітчизняні дослідження та публікації з вивчення сім'ї в основному зосереджені на проблемах гендерної нерівності, феномені подвійної зайнятості жінки, гендерному аналізі очікувань від шлюбу в чоловіків та жінок, дослідженню гендерно-рольових стереотипів, які описано в наукових працях таких дослідників як А. Осипчук та М. Гуз. Питання дослідження впливу соціально-економічних процесів на демографічну ситуацію в Україні, репродуктивний потенціал населення проаналізовано в роботах А. Шатохіна. Типологія неблагополучних сімей, перспективи розвитку моногамної сім'ї, сімейна політика держави відображена в роботах В. Болотової, С. Вакуленко. Аналіз співвідношення ціннісних орієнтацій сім'ї і механізмів соціальної адаптації особистості в полікультурному середовищі знаходить своє відображення в роботах Є. Головахи, Н. Паніної.

Крім того, українськими соціологами питання вивчення сім'ї активно висвітлюються в підручниках з загальної соціології

В. Городяненка, Н. Черниш, Г. Дворецької, М. Лукашевича, М. Туленкова та ін.

Чимало ґрунтовних праць з питання вивчення та вирішення проблем кризи сім'ї було опубліковано в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття у Росії. Багато цінної інформації стосовно теорії, практики та методології дослідження соціально-демографічного та економічного аспектів сімейної політики відображено в роботах А. Бодрової, М. Гордєєвої, С. Дармодехіна, М. Мацковського, А. Харчева та ін.

На сучасному етапі соціологічного вивчення сім'ї та сімейних відносин, залишаються нез'ясованими соціокультурні аспекти цього поняття. Також особливої уваги заслуговує аналіз, а не звична констатація, феномену «криза сучасної сім'ї».

У цій статті здійснена спроба аналізу сучасної української сім'ї як певної категорії людей, що опинилися у важких життєвих обставинах. Кризова сім'я розглядається як приклад соціально вразливої категорії населення, в процесі життєдіяльності якої спостерігаються певні дисфункційні характеристики, що знаходять своє відображення в порушенні реалізації усталених функцій сучасної сім'ї.

У статті здійснено соціологічний аналіз феномену «кризова сім'я» як вразливої категорії населення. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких завдань, як:

- описати поняття «соціально вразливі категорії населення»;
- здійснити соціологічний аналіз сім'ї як структурної одиниці суспільства;
- вивчити та описати досвід проведення соціологічних досліджень з вивчення ціннісних орієнтацій у шлюбно-сімейних відносинах;
- виконати соціологічний аналіз дисфункцій сім'ї як форми прояву «кризовості» сучасної сім'ї.

Соціально вразливими категоріями населення, в широкому розумінні, є представники вразливих/пригнічених верств населення, а саме: індивіди або соціальні групи, що мають більшу, ніж інші, ймовірність зазнати негативних впливів соціальних, екологічних факторів або дістати хвороби. Синонімом цього поняття є «групи ризику», які є об'єктом постійної уваги представників соціальних служб. Вони є потенційними клієнтами відділів соціальної роботи та соціальної допомоги за місцем їх проживання. Тому такими клієнтами працівників соціальних служб є різні за віком люди (від немовлят до престарілих) і представники різних рас, етнічних груп, соціоекономічних рівнів, релігій.

До соціально-вразливих категорій населення, що потребують першочергової допомоги держави, належать: пенсіонери, інваліди, кризові сім'ї або ж сім'ї, які опинилися в складних життєвих обставинах, діти-сироти, молодь, жінки, безробітні, постраждали від Чорнобильської аварії, малозабезпечене населення, маргіналізовані верстви населення (бездомні, залежні від алкоголю, наркотиків, правопорушники) та ін. [6].

Серед осіб та груп осіб, які можна ідентифікувати як соціально-вразливі категорії населення, об'єктом аналізу оберемо сім'ї, які опинилися в складних життєвих обставинах, або ж так звані «кризові сім'ї».

Загалом сім'я залишається однією з основних соціальних та особистісних цінностей в Україні. Сім'я є цінністю для суспільства з тієї причини, що вона: а) реалізує репродуктивну функцію, тобто забезпечує відтворення та приріст населення; б) є джерелом передачі соціокультурного знання від старшого покоління молодшому; в) сім'я є цінністю і для особистості, оскільки забезпечує їй можливість відчувати любов іншої людини, отримувати її підтримку та самій любити, допомагати, турбуватися.

Крім того, сім'я в традиційному розумінні слова допомагає встановлювати такий емоційний, духовний зв'язок з іншою людиною, який не здатна забезпечити жодна інша форма взаємодії.

На думку дослідників сім'ї постіндустріального суспільства, у сучаснім суспільстві домінують два погляди на розвиток родини: алармістський (розгляд кризи сучасної родини) і модернізаційний (вивчення переходу родини до більш досконалих сімейних форм) [7, 201]. Концепція сімейної політики, що активно розробляється на цьому етапі у країнах постсоціалістичного табору, з'явилася у відповідь на алармістську позицію. У цій концепції наголошено на негативних явищах трансформації родини. У західному суспільстві уже декілька років панує модернізаційний підхід. Однак, як стверджує Е. Рудинеску, сім'я як інститут є досить стабільною і часто змінюється, трансформується до нових форм [10, 24].

Сучасні дослідження сім'ї дають можливість спостерігати зміни ціннісних орієнтацій у шлюбно-сімейних стосунках. Саме вони розглядаються соціологами як ознака кризи сім'ї. Зокрема, спостерігається, що репродуктивна та виховна функції сім'ї замінюються іншими. Сучасні молоді люди описують «нормальну» сім'ю як таку, що:

1) забезпечує якісне відтворення людини в сім'ї (любляча(ий) дружина (чоловік, здоров'я, любов, хороша робота);

- 2) матеріальні умови відтворення життя (гроші і житлові умови);
- 3) кількісні характеристики сім'ї (наявність дітей у сім'ї) [1, 76].

Аналізуючи дисфункції сім'ї (а саме вони призводять до руйнування устрою сім'ї та поступово призводять до її деградації, тобто, по-суті, неналежне виконання або невиконання функцій сім'ї є дисфункціями, що сприяють руйнуванню сім'ї як малої соціальної групи та соціального інституту), розпочнемо з аналізу проблеми якісного відтворення сім'ї. Ця соціальна роль сім'ї реалізується в процесі виховання підростаючого покоління та функції соціалізації.

Про проблеми соціалізації підростаючого покоління, свідчать такі факти: швидкі темпи поширення венеричних захворювань серед молоді, вражаюча кількість інфікованих/хворих ВІЛ/СНІД, високий ступінь наркотичної залежності серед молоді. Спостерігається висока суїцидальна активність перш за все серед молоді та людей похилого віку (38-44 на 100 тис. населення). Зростає рівень злочинності, особливо серед неповнолітніх, збільшується частка злочинців-дівчат [4].

Що стосується економічної функції сім'ї, то слід відзначити складність її проявів і причин дисфункції. Згадані вище проблеми зумовлені, по-перше, тим, що економічна функція в деяких сучасних сім'ях, займаючи пріоритетне місце, витісняє інші. Дуже часто батьки задля того, щоб забезпечити достойне матеріальне життя для своїх дітей вирушають на заробітки за кордон. Внаслідок цього порушується інша функція сім'ї – соціалізаційна. Цілком очевидним є той факт, що виховні функції сім'ї такого типу реалізуються не повною мірою і діти не завжди в силі встояти перед всіма «спокусами світу», які нав'язуються ЗМК та стандартами «споживацького суспільства».

Наслідком порушення соціально-економічної функції сім'ї є поява так званої соціально неповної сім'ї. Зрозумілою видається і та обставина, що виникнення таких сімей зумовлене не біологічними чи особистісними факторами, а низькими прибутками членів сім'ї, а також високим рівнем безробіття. Згідно з даними Держкомстату України, в структурі сукупних витрат в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство (за даними 2014 р), 90 % – це споживчі сукупні витрати (продовольчі та непродовольчі товари і послуги) [12].

Крім всього іншого, дані міжнародного порівняльного соціологічного дослідження, що проводилося Інститутом соціології НАНУ протягом 2013 р., свідчать, що житлово-побутові умови української сім'ї поступаються європейським стандартам. Наприклад, за кількістю кімнат на сім'ю (3,2) Україна посідає одне з останніх

місць. Лідерами є Бельгія (5,1) та Ірландія (5,6). Оцінка українцями своїх побутових умов перебуває в негативній області значень, оскільки відображає високий показник витрачання значної кількості часу на виконання домашньої роботи – 6,8 год. на добу, у той час, як датчани витрачають на неї 2,6 год.

Українці більше ніж європейці змушені піклуватися про членів сім'ї, які потребують допомоги: дітей (часто вже дорослих), хворих, недієдатних і людей поважного віку. Для українців характерним є також і те, що вони більше за всіх надають фінансову допомогу дорослим дітям та онукам, саме сім'я є основним донором та джерелом соціальної підтримки своїх членів.

Однак економічна залежність молодшої сім'ї від батьківської сім'ї має досить часто негативні наслідки, так як є одним із мотивів розлучень молодих сімей. Самостійне проживання внаслідок економічної кризи в Україні може собі дозволити незначна кількість молодих сімей.

Разом з тим, характерною ознакою кінця ХХ – початку ХХІ століття стало позбавлення колишньої сакральності шлюбу, який зараз перебуває у стані занепаду й став способом ефективного подружнього життя, яке члени подружжя, інколи зовсім не бажаючи бути батьками, використовують для захисту від безладу зовнішнього світу. Діти дедалі частіше народжуються поза шлюбом. Кількість розлучень продовжує зростати, зростає і кількість дітей, народжених у «перетасованих» наново шлюбах.

У сучасному світі з його високим соціальним темпом і надмірним засиллям політики через ЗМІ важливо те, що родина перетворюється у засіб відновлення своїх психічних і фізичних сил. Інституційні критерії довіри, які закладає родина, проявляються в спілкуванні із представниками різних організацій.

На сучасному етапі державні програми у сфері сімейної політики зазнають особливої критики багатьма політиками ФРН. Проблеми, пов'язані з ростом витрат бюджету на патерналістську політику, є дорогими і для інших європейських країн. Уряди Швеції, Великобританії планують в майбутньому відрегулювати сімейну політику держави так, щоб скоротити витрати. Багато політиків і вчених закликають переглянути роль держави, яка, взявши на себе чимало функцій, не забезпечила бажаного результату. У першу чергу, не поменшала кількість бездітних шлюбів: на 27 млн. шлюбів у Німеччині 9 млн. є бездітними, практично на тому ж рівні залишився показник народжуваності (незважаючи на щедрі соціальні виплати) [8]. У Франції, наприклад, укладається тільки близько 50 офіційних

шлюбів щорічно на 10000 громадян – це найнижчий показник в Європі. Згідно з оцінками, від 40 до 50 відсотків подружніх пар, що вступають у шлюб, уже жили разом тривалий час [8]. Це пояснюється особливою популярністю громадянських шлюбів у цій країні. Тут матері-одиначки теж отримують одну з найбільших допомог у всій Європі. І як відповідь на ці заходи (зовсім протилежна сподіванням виробників політики) понад 40% французьких дітей народжуються у неповних сім'ях [9].

Інший аспект недосконалої сімейної політики ілюструє німецька журналістка Є. Херман: «Сьогодні в Німеччині 40% подружніх пар загалом не хочуть дітей. Ми знаходимося у середині цього процесу і не реагуємо на глибинні проблеми. У масштабах економіки Німеччини такий ріст захворювань рівносильний щорічним втратам в мільярди євро» [8].

Частка самотніх людей у Німеччині у відношенні до всього населення найбільша в Європі – 34,6% (для порівняння: у Великобританії – 26%, у Франції – 24%) [8]. Отже, криза сімейних цінностей особливо гостро торкнулася цієї країни.

Загальновідомо, що діти з неповних сімей, вступаючи в шлюб, спочатку виражають тверде рішення не наслідувати своїх батьків у родинних відносинах. Однак минає час, і вони кидають свої сім'ї через відсутність моральних обов'язків стосовно власних дітей, оскільки до них самих ці обов'язки не були виконані. Раніше вважалася альтернативно нормальною неповна сім'я. Сучасні дослідження говорять про протилежне. Фактор розлучення батьків збільшує ймовірність розлучення дітей на 27% [11, 86].

Попри всі негативні тенденції у шлюбно-сімейних стосунках, не можна забувати й про позитивні. Зокрема, у сучасному суспільстві вибір партнера для створення сім'ї добровільний, сучасна сім'я є егалітарною, тобто такою, де утверджується рівність становища чоловіка і жінки та взаємин між ними. Крім того, в сучасному суспільстві створені всі умови для запровадження особистісного росту подружжя, зростання рівноправ'я в родині. Слід також відзначити поступове зростання зацікавленості справами сім'ї з боку суспільства. Так, на сучасному етапі розвитку українського суспільства існує безліч програм, ініційованих як українською владою, так і міжнародними організаціями з підтримки сімейних цінностей загалом та молодих сімей зокрема.

Проте сучасні дослідники у сфері історичної соціології сім'ї вважають поширення егалітарної сім'ї (рівноправної сім'ї, в якій немає лідера) однією з причин кризи. Таким чином, індивідуалізація жінки

розглядається як шкідливе явище, що є неприпустимим у сучасних умовах, коли ідеали рівності мають пріоритетне значення.

Хоча беручи до уваги, український контекст у дослідженні особливостей егалітарної сім'ї в Україні, в половині випадків сім'ї очолюють жінки. Крім того, українці ще не подолали традиційні стереотипи, пов'язані зі становищем жінки у сім'ї та у суспільстві. Згідно із згаданим міжнародним порівняльним дослідженням, українці найчастіше з-поміж європейців погоджуються з думками, що жінка повинна обмежити зайнятість на роботі заради сім'ї, що «при нестачі робочих місць чоловіки повинні мати більше прав на роботу, ніж жінки» [5].

Ще кілька аргументів в аналізі сучасної сім'ї наводять Петер Бергер та Бріджит Бергер. Вони вважають, що ріст показника розлучень не є ознакою того, що сім'я перестала бути важливою. Навпаки, розлучення свідчать про цінність шлюбу. Більшість індивідів розлучаються не тому, що втомилися від шлюбу взагалі (як соціального інституту), а тому, що конкретний партнер у цьому конкретному шлюбі не відповідає їхнім очікуванням. Таким чином, розлучаються не люди з низькими експектаціями, а з відносно високими. Вони роблять спробу знайти когось, хто б відповідав їхнім вимогам, вступаючи в шлюб знову. Тим більше, на думку цих дослідників, статистика демонструє зростання кількості не лише розлучень, а й повторних шлюбів, особливо серед людей, які розлучилися в молодому віці [2, 45].

Можемо говорити про те, що найвищі експектації досить часто є додатковими мотивами розлучень. Очевидно, що в сучасному глобалізованому суспільстві людина має безмежні можливості для особистісного зростання та розвитку, багатогранність сучасного соціального простору призводить до багатоваріантних можливостей саморозвитку та самореалізації особистості, визначення та усвідомлення свого місця в суспільній ієрархії. Сучасний світ диктує, а подекуди і нав'язує символи успішного життя, людина стає надвимогливою до себе і, відповідно, переносить свої очікування та вимоги і на свого партнера по сім'ї.

У сім'ї і через сім'ю формуються первинні ціннісні орієнтації і соціальні установки людини. Окрім того, сім'я є основою становлення такого стійкого об'єднання, як громадянське суспільство, й умовою функціонування особистості з високою культурою довіри. Саме така особистість є і соціально активною, і законослухняною. Міцна родина є джерелом економічного розвитку держави. Загальновідомо, що

більшість підприємств стартують як сімейні, відповідно, криза сім'ї призводить до кризи економічного зростання.

Зауважимо, що у сімейному середовищі готується той «матеріал», з якого виростають соціальні організації, та, в остаточному підсумку, демократія й держава.

Отже, велика кількість проблем у сфері шлюбно-сімейних стосунків нашою думкою щодо невідкладності багатоаспектного, міждисциплінарного дослідження цього соціального інституту. Проте у вирішенні цього питання не досить тільки наукового зацікавлення, важливим є долучення соціологів до розробки концепції соціальної політики та вироблення відповідних рекомендацій щодо реформування соціальної політики держави у регулюванні шлюбно-сімейних відносин, вивчення шляхів подолання «кризовості» української сім'ї.

Сім'я – це саморегульовальна система: мікрокультура спілкування виробляється самими членами сім'ї, що, відповідно, неминуче супроводжується зіткненням різних позицій і виникненням протиріч, які долаються шляхом компромісів, що забезпечуються внутрішньою культурою, моральною та соціальною зрілістю членів сім'ї.

Важливо підкреслити наступну властивість: сім'я існує як санкціонований суспільством союз, стабільність якого можлива при взаємодії з іншими суспільними інститутами: державою, правом, громадською думкою, релігією, освітою, культурою. Надаючи зовнішнього впливу сім'ї, вони регулюють її створення та зміни. У межах цих інститутів створюються норми і штрафні санкції, що підтримують сім'ю. Натомість явище неефективної надмірної патерналістської сімейної політики сучасної соціальної держави спостерігається у всьому західному світі. Ця проблема стала предметом наукових досліджень досить недавно, в науковій літературі існують окремі розвідки з цієї тематики.

Перспективи досліджень у цьому напрямку залишаються широкі: дослідження кореляційних залежностей між різними аспектами задоволеності життя та ступенем стабільності шлюбно-сімейних відносин, дослідження сили зв'язку між об'єктивними характеристиками: рівень матеріального благополуччя, рівень освіти та кваліфікації з суб'єктивними характеристиками: самовідчуття міцності та стабільності сімейних відносин; аналіз державного втручання у сферу сімейних відносин за посередництвом служби соціальної праці на предмет вимірювання рівня ефективності державної політики у сфері регулювання шлюбно-сімейних відносин; соціологічний аналіз проблем піклування про дітей та батьків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баркер Р. Словарь социальной работы / [Пер. с англ.]. – М. : Наука, 1994. – 166с.
2. Бергер Петер Л. Социология: биографический подход / Петер Л. Бергер, Бриджит Бергер // Личностно-ориентированная социология. – М. : Академический проект, 2004. – 608 с.
3. Васильченко В. С. Управління трудовим потенціалом: Навч. посіб. / В.С. Васильченко, А.М. Гриненко, О.А. Грішнова, Л.П. Керб. – К. : КНЕУ, 2005.– 403 с.
4. Ветрова С. С. Репродуктивные потенциалы населения в пространстве жизненных шансов современного украинского общества // Вісник Одеського національного університету. – 2007. – Т. 12, Вип. 6 : Соціологія і політичні науки. – С. 687-694.
5. Грішнова О. А. Економіка праці та соціально-трудові відносини: Підручник. 3-тє видання. – К. : Знання, 2007. – 237 с.
6. Закон України «Про державну соціальну допомогу, малозабезпеченим сім'ям» від 01.07.2000 р. // Праця і зарплата. – 2000. – № 25. – С. 2-3.
7. Кризис института семьи в постиндустриальном обществе: анализ причин и возможностей преодоления / [Кочеткова О., Русакова Е., Яновский К., и др.] ; Под ред. К. Яновского. – М.: ИЭПП, 2007.– 243 с.
8. Остроух И. Государство благосостояния и институт семьи в Германии // Демоскоп. – № 109-110. – 14-27 апреля 2003. – С. 24-30.
9. Пасько Я. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння. – К., 2008. – 272 с.
10. Рудинеско Е. Розладна сім'я / [пер. з франц. Є. Марічев]. – К. : Смолоскип, 2004. – 232 с.
11. Солодников В. В. Социология социально-дезадаптированной семьи. – С.-Пб. : Директ, 2007. – 384 с.
12. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 20014 р. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Кузьмук О. Н. Кризисная семья как пример социально уязвимой категории населения: социологический анализ феномена.

В статье исследуются функции и дисфункции семьи: те факторы, которые способствуют позитивному функционированию семьи (функции), и те, которые могут привести к разрушению традиционного уклада семьи, к ее деградации (дисфункции). Кризисная семья является потенциальным клиентом отделов социальной работы. Поэтому социологический анализ и добавления социологов к разработке концепции социальной политики послужит фактором регулирования брачно-семейных отношений и изучения путей преодоления кризисного состояния некоторых семей.

Ключевые слова: семья, кризисная семья, социальные проблемы, семейные конфликты, кризисные явления, брак, развод.

Kuzmuk Olga. Crisis family as an example of socially vulnerable population: a sociological analysis of the phenomenon.

This paper investigates the function and dysfunction of the family, that is, the factors that contribute to positive functioning of family (function) and vice versa, dysfunction can lead to destruction of the traditional family structure and lead to its degradation. Crisis family is a potential client of social work department. Therefore sociological analysis and inclusion sociologists to develop the concept of social policy would serve as a factor regulating marriage and family relations and explore ways to overcome the crisis of some families.

Keywords: family, family crisis, social problems, family conflict, crisis, marriage, divorce.